

*Ivan Platovnjak***Čustva žalovanja po smrti bližnje osebe
pri starozaveznih ženskah***The Emotions of Grief of Old Testament Women
After the Death of a Loved One*

Povzetek: V Stari zavezi najdemo različne opise žalovanja moških in žensk. Razlike izhajajo iz njihovih družbenih vlog in pričakovanj družbe. Opisi vključujejo fizične izraze, kot so trganje oblačil, oblačenje v raševino in posipanje glave s pepelom, ter dejanja ponižnosti in globoke žalosti, kot sta post in glasna lamentacija. Čustva in jakost žalovanja so pri obeh spolih živo prikazani, kar poudarja človeško izkušnjo izgube. Skupni in različni elementi kažejo na globoko osebno in skupnostno žalovanje, ki je omogočalo izražanje izgube in iskanje tolažbe. V našem prispevku¹ se osredotočamo na analizo čustev v procesu žalovanja, predvsem ob starozaveznih ženskih likih. Najprej bomo predstavili razumevanje teh čustev, nato pa posamezna čustva na podlagi Stare zaveze in različnih ženskih likov.

Ključne besede: žalovanje, čustva, Stara zaveza, starozavezni ženski liki, lamentacija

Abstract: In the Old Testament we find different descriptions of mourning for men and women. The differences arise from the social roles and expectations of one person and the other. The descriptions include physical expressions such as tearing clothes, putting on sackcloth and sprinkling ashes on the head, but also acts of humility and deep mourning such as fasting and loud lamentation. The emotions and intensity of grief are vividly portrayed in both genders and illustrate the human experience of loss. The common and individual elements point to a deeply personal and communal grief that allows for the expression of loss and the search for solace. In our paper, we will focus on the exploration of emotions in the grieving process, particularly in the context of Old Testament female figures. We will first present an understanding of these emotions and then discuss specific emotions based on the Old Testament and various female characters.

Keywords: grieving, emotions, Old Testament, Old Testament female characters, lamentations

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta „Moč čustev in status ženskih likov v različnih literarnih žanrih Stare zaveze“ (J6-50212), ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

1. Uvod

Stara zaveza vključuje žalovanje tako moških kot žensk, pri čemer v izrazih in opisih žalovanja izpostavlja nekatere odtenke – čeprav so temeljne prakse in obredi na splošno skupni za oba spola. Razlike pogosto izhajajo bolj iz družbenih vlog moških in žensk ter pričakovanj, ki jih je imela družba do obeh, kot pa iz strogo predpisanega sklopa žalovanja.

V Svetem pismu so čustva vseh vrst, od ljubezni, sovraštva, veselja in žalosti do strahu, upanja in obupa ter še mnogoterih drugih, v vsej svoji raznolikosti in intenzivnosti predstavljena v različnih literarnih oblikah in zvrsteh (Avsenik Nabergoj 2022; 2023a; 2023b; 2023c). Celotno Sveto pismo pričuje o odnosu izvoljenega ljudstva do osebnega Boga – najvišja zapoved ljubezni pa bivanjsko povezuje ljubezen Boga do človeka in obratno ter ljubezen med ljudmi. Posledica te vzajemnosti v izražanju čustev je, da se osrednji pojem ‚resnice‘ v Svetem pismu ne presoja predvsem po racionalnih, ampak po bivanjsko-ontoloških merilih (Avsenik Nabergoj 2023d). To je vzrok, da v Svetem pismu žalovanje antropološke razsežnosti po naravi odnosov pogosto presega s teološkimi, kar pomeni, da ni le čustveni odziv na izgubo, ampak vključuje tudi globoko duhovno razsežnost, povezano z vero in odnosom do Boga.

Žalovanje je pri moških in pri ženskah pogosto vključevalo fizične izraze žalosti, kot so trganje oblačil (Job 1,20; 2 Sam 1,11), oblačenje v raševino (grob material, običajno iz črne kozje dlake) (Job 16,15; Jdt 8,5; Est 4,1) in posipanje glave s pelom (Joz 7,6; Dan 9,3). Ta dejanja so bila simbol ponižnosti in globoke žalosti. Pogosto sta jih spremljala post (2 Sam 12,16-17; Jdt 8,6) in glasna lamentacija (2 Sam 1,17-27; Am 5,1; 2 Krn 35,25). Jok in stok ter sodelovanje poklicnih žalovalcev, ki so bili večši glasnega jokanja in stokanja (Am 5,16; Jer 9,17-20), so bili pogosto sestavni del žalovanja. Navadno so se žalujoči tudi umaknili iz rednih družbenih dejavnosti, kar jim je pomagalo razmisliti o življenju in smrti ter nadaljevati svoje bivanje (Jdt 8,4; Dan 10,2-3; Jon 3,5-8).²

Moško žalovanje je pogosto prikazano v bolj javnem okolju, na primer ob smrti kraljev ali voditeljev, kar razkriva njihovo družbeno vlogo (2 Sam 1,11-12; 17-27).³ Žensko žalovanje – čeprav včasih javno – lahko vključuje bolj zasebne ali družinske žalne izraze, saj se največkrat nanaša na osebno izgubo v družini (2 Sam 21,10; Jdt 8,4-8). Družbene vloge lahko odsevajo tudi čustveni izrazi pri žalovanju. Moško žalovanje v Stari zavezi se osredotoča na izgubo, povezano z vodenjem ali tovarištvom (2 Sam 3,31-39; 2 Krn 35,24-25), medtem ko je žensko žalovanje prikazano ob osebni in družinski izgubi (Rut 1).

² Jok je v nekaterih navedenih primerih sestavni del t. i. spokorne molitve, npr. Tobitove spokorne molitve: »Zelo sem se razžalostil v svoji duši, ihtel sem in jokal, in med ihtenjem sem začel moliti ...« Gre za proces »žalovanja nad seboj, nad svojim grehom« (Skratlovnik 2022b, 265–291).

³ Moško žalovanje je lahko prikazano tudi v intimnem okolju, vendar redkeje. Zanimivo je, da so apokrifni avtorji s predelavo kanonične različice – z dodajanjem čustvene plasti posameznega lika, npr. predstavitev jokojočega Abrahama – želeli doseči sočustvovanje in odstraniti vsakršne dvome o resničnih namenih lika. Npr. v kanonični različici Abraham, ko mu faraon odvzame Saro, ne pokaže nobenih čustev. Iz Egipta se vrne celo bogatejši, kar bi lahko vzbudilo dvome o njegovih motivih. Drugače v apokrifni Genezi (1QapGen) beremo o čutečem Abrahamu, zavitem v veliko žalost in jok (Skratlovnik 2018, 707–720).

Čustva in jakost žalovanja so živo prikazani pri obeh spolih, kar poudarja človeško izkušnjo izgube in tudi prakse, povezane s smrtjo. Skupni in različni elementi poudarjajo, kako globoko je bilo osebno in skupnostno žalovanje v Stari zavezi, saj je zagotavljalo prostor za izražanje izgube in iskanje tolažbe tako javnim voditeljem kot družinskim članom (Roszak 2024; Savioz in Perrig 2023).

V prispevku se bomo posvetili raziskavi čustev med žalovanjem predvsem ob smrti ljubljene osebe. Najprej bomo na kratko predstavili razumevanje čustev in njihovo vlogo v tem procesu, nato pa na podlagi Stare zaveze posamezna med njimi – predvsem ob ženskih likih, katerih žalovanje je navadno omenjeno zelo na kratko.

2. Čustva pri žalovanju

S socialnofunkcionalnega vidika imajo čustva v našem notranjem svetu (intrapersonalno) in naših odnosih z drugimi (interpersonalno) pomembno vlogo (Poštuvan 2022, 50). Vplivajo na sposobnost razumevanja samega sebe, na samospoštovanje, samozaupanje in način, kako svet okoli sebe zaznavamo in interpretiramo (npr. žalost vpliva na našo sposobnost opravljanja vsakodnevnih nalog ali sprejemanja odločitev). V interpersonalnem delovanju pa čustva igrajo ključno vlogo pri vzpostavljanju, vzdrževanju in razumevanju medsebojnih odnosov (Iwański 2023). Naše čustvene reakcije so način, kako komuniciramo z drugimi, iščemo njihove odzive in vzdržujemo odnose (npr. naša žalost vpliva na to, kako se povezujemo z drugimi ljudmi in kako se počutimo v njihovi družbi).

Nekateri žalovanje zamenjujejo ali celo enačijo s čustvi, še posebno z žalostjo, vendar obstajajo pomembne razlike. Bonanno, Goorin in Coifman (2008) jasno ugotavljajo, da sta si žalovanje in žalost pojmovno in pojavno tako podobna, »da se včasih izraza uporabljata izmenično. Vendar je pomembno poudariti, da žalost in žalovanje nista enaka in da njuno razlikovanje pomaga osvetliti edinstvene in pomembne vidike človeškega vedenja.« (797) Po njihovem spoznanju obstajajo vsaj štiri značilnosti, po katerih se čustvo žalosti razlikuje od izkušnje žalovanja:

- a. Žalost in žalovanje zajemata dramatično različne časovne intervale. Žalost običajno traja od nekaj sekund do nekaj ur, žalovanje pa je trajno stanje, ki traja od nekaj tednov do več let.
- b. Pri žalovanju se poleg žalosti navadno pojavi še mnogo drugih čustev.
- c. Žalovanje in čustva so povezana z različnimi vrstami ocen situacijskih okvirov. Čustvo žalosti se na splošno povezuje z oceno trajne izgube, toda občutek izgube, ki je podlaga za žalovanje, je veliko globlji in vseobsegajoč.
- d. Žalovanje in čustva sprožajo različne odzive pri spoprijemanju s položajem, v katerem se znajdemo (Jerebic, Bošnjaković in Jerebic 2023, 361).

Čustva so prvi sprožilec, zato so običajno vključena v bližnje, kratkoročne odzive, katerih cilj je bodisi spremeniti bodisi ohraniti neposredno duševno ali telesno

stanje. Žalovanje pa običajno sproži dolgoročneje prizadevanje za spoprijemanje z nastalo situacijo, katerega cilj je ublažiti trajne čustvene pretrse in številne konkretne motnje, ki jih izguba povzroči – npr. spremembo družbenih vlog, ekonomskega položaja ali družinskega življenja (Bonanno, Goorin in Coifman 2008, 798; Pate 2019, 17–19).

V sklopu žalovanja se pojavljajo različna čustva, ki si lahko celo nasprotujejo: žalost, jeza, strah, krivda, sram, upanje, obup, tesnoba, strah, osamljenost (Ozbič 2017, 10–13; Bernot in Ozbič 2019, 23–25). Seveda vsak posameznik žalovanje doživlja drugače, zato so tudi čustva zelo raznovrstna, različno močna in različno trajajoča. Bistveno je, da si vsakdo dovoli občutiti jih – in se sooči z njimi na sebi lasten način.

O tem, kako na žalovanje oz. na odziv po izgubi vpliva spol, obstaja veliko raziskav, še posebej glede čustev. Polona Ozbič (2017, 14–15) v temeljitem pregledu literature na to temo ugotavlja, da se večina moških med socializacijo nauči oddaljiti od vidnih znakov izražanja žalosti, medtem ko jim jeza in sram služita kot samozaščita. Za ženske pa družbeno je sprejemljivo, da žalost izražajo brez sramu in da jočejo. So pa tudi bolj nagnjene k depresivnemu razpoloženju, anksioznosti ter povečanemu apetitu in telesni teži.

Čustva žalovanja, ki jih opisuje Stara zaveza, so kompleksna in raznovrstna – odsevajo bogato kulturno in duhovno okolje, v katerem so se doživljala in izražala. Različne starozavezne zgodbe in liki zajemajo širok spekter čustvenih odzivov na smrt in izgubo sočloveka. Esther Grushkin (2000) je v disertaciji z naslovom „Emotions and Their Effect on the Human Body as Depicted in the Hebrew Bible“ zelo podrobno raziskala, kako so svetopisemski pisci z deli telesa ali dražljaji izrazili, kaj človek ob posameznem čustvu občuti.⁴ Ugotovila je, da »svetopisemski jezik pri opisovanju učinkov čustev na telo večinoma implicira kulturne vplive, vendar ima jo pomembno vlogo tudi praktična opažanja piscev« (Grushkin 2000, 171).

Svetopisemske ženske in moški so svoja čustva ob smrti bližnjih ali drugih pomembnih oseb največkrat izražali s posebno obliko žalovanja, ki se imenuje lamentacija:⁵ običajno z besedami, jokom ali povzdignjenim glasom, s psalmi ali pesmijo (z glasbilom ali brez), z javnimi ali zasebnimi obredi. Pogosto je vključevala molitve in prošnje k Bogu za pomoč ali usmiljenje. Vsi ti načini udejanjanja lamentacije so pomagali izraziti zlasti globoko žalost in obžalovanje, posredno pa

⁴ Podobno ugotavlja Skralovnik 2022a, 89–91: »Presoja notranjih človeških izkušenj v svetopisemskih besedilih razkrije, da lahko jeziki brez abstraktnih izrazov in bogatega besedišča, kot je hebrejščina, opisujejo dejanja z uporabo aluzij ali sklicevanj na posamezne dele telesa (srce, ustnice itd.) ali čustva (ljubezen, sovraštvo, itd.).«

⁵ Če besedo *qīnā* (navzoča je v: 2 Sam 1,17; 2 Krn 35,25; Jer 7:29; 9,10; Ezk 19,1.14; 26,17; 27,2.32; 28,12; 32,2.16; Am 5,1; 8,10) (Blue Letter Bible 2024a) prevajamo z ‚žalostinka‘, kakor je prevedena v *Slovenskem standardnem prevodu* (1996), ne zaznamo v polnosti tega, kar izraža v svojem izvirnem pomenu. Ne zajema namreč le izražanja globoke žalosti in obžalovanja, temveč tudi druge afektivne odzive na smrt ali tragedijo, kot so jeza, obup, krivda, frustracija in nemoč. Po SSKJ je lamentacija ‚tožba‘, ‚tarnanje‘, toda tudi ti besedi vseh pomenov ne zaobjameta. Zato bomo v prispevku raje uporabljali kar izposojenko ‚lamentacija‘, ki se v slovenski literaturi sicer uporablja zelo redko, vendar nam omogoča, da prvotnega pomena besede *qīnā* ne zožimo zgolj na izražanje žalosti.

tudi obup, strah, samoto, jezo, upanje in podobno – kar je naraven odziv na izgubo bližnje osebe zaradi smrti ali različnih tragedij. Z izražanjem žalovanja so posamezniki ali skupnost čustvene odzive na izgubo zmogli preobraziti, najti tolažbo in osmisliti to, kar se je zgodilo.

V Svetem pismu sta znani dve lamentaciji, ki ju je ob smrti svojih bližnjih sestavil kralj David:

- a. Ob smrti kralja Savla in njegovega sina Jonatana (2 Sam 1,17-27) je David izrazil svojo globoko žalost in spoštovanje do teh dveh slavnih junakov. V svoji lamentaciji je žalovanju za Savlom, ki je bil ubit v bitki, pozval tudi Izraelove hčere: »Hčere izraelske, jokajte za Savlom, ki vas je razkošno oblačil s škrlatom, z zlatim lišpom vam je krasil obleko.« (2 Sam 1,24)
- b. Po Abnêrjevi smrti (2 Sam 3,33-34) je David zapel lamentacijo, v kateri je izrazil svoja najgloblja čustva zaradi te izgube, in poudaril, da Abnêr ni umrl kot zločinec, ampak kot vojni junak. Iz vrstice po lamentaciji »In vse ljudstvo je spet jokalo za njim« (v. 34) lahko sklepamo, da je bila zapeta sredi vsega ljudstva, ki je svoja čustva ob tem izražala z jokom.

Najbolj znane so lamentacije v Knjigi žalostink, ki se tradicionalno pripisuje preroku Jeremiju in se začne s tožbo Siona nad svojo bolečino (Žal 1,1-11). Številne lamentacije v tej knjigi so odziv na uničenje Jeruzalema in templja leta 586 pr. n. št. Izražajo globoko žalost, obžalovanje, stisko, obup in jezo ob izgubi države, templja in narodne identitete, pa tudi prošnjo za Božje usmiljenje in pomoč.

3. Žalost

Grushkin (2000, 72–73) poudarja, da ‚žalost‘ v Svetem pismu zajema globoko stisko, tesnobo, mučno žalost ter globoko in neutolažljivo bedo. Nakazuje tudi občutek izgube ali krivde in kesanja. Svoj izvor ima v srcu, ki je pogosto prikazano kot središče človekovih čustev. To se kaže v različnih opisih, metaforah in zgodbah, ki poudarjajo, da se čustva, še posebno žalost, porajajo globoko v srcu. Srce »vpije« (Ps 38,9; Žal 2,18), »toči solze v potokih« (Žal 2,18) ali pa se zlomi od tesnobe (Iz 15,5; Jer 4,19) (Grushkin 2000, 51). V njem se žalost doživlja in zadržuje (Ps 13,2-3). Knjiga pregovorov srce pogosto opisuje kot izvor ali središče globokih čustev, tudi žalosti (npr. Prg 15,13). V Knjigi žalostink, ki vključuje žalost naroda po uničenju Jeruzalema, je pogosto omenjeno žalosti polno srce (npr. Žal 1,22; 2,18-19; 5,15.17). To čustvo s svojimi solzami in povešenostjo odsevajo tudi oči in obraz. Psalmist povezuje stanje svojih oči z žalostjo, ki jo doživlja: »Utrujen sem od vzdihovanja, vsako noč oblivam svojo posteljo, s solzami močim svoje ležišče. Moje oko je otopelo od žalosti, postaralo se je med vsemi mojimi nasprotniki.« (Ps 6,7-8)

Na različne oblike lamentacije ob smrti bližnje osebe naletimo tudi v nekaterih pripovedih o žalovanju svetopisemskih žena.⁶ V Rutini knjigi je Naomi po smrti

⁶ Zanimivo je, da islam tovrstne tradicije ni prevzel. Ženske zaradi svoje čustvene narave na pogrebih pogosto niso navzoče. »Nenavzočnost žensk in otrok na pogrebu izhaja iz želje po zaščiti bolj ranljivih

moža Elimeleha in dveh sinov, Mahlona in Kiliona, izrazila svojo globoko žalost z odločitvijo, da se bo iz Moaba vrnila v svojo deželo v Betlehem. Snahi Ruto in Orpo je pozvala, naj se vsaka vrne v hišo svoje matere, ker jima sama nima ponuditi ničesar več. Ko sta to slišali, ju je prevzela velika žalost, kar sta izrazili s povzdignjenim glasom in jokom (Rut 1,1-14). V besedilu je povedano, da sta na ta način kar svojo globoko žalost pokazali dvakrat. Nič pa ni omenjeno, da bi skupaj z njima jokala tudi Naomi. To nakazuje, da ji je neizmerna bolečina izpraznila solze in ni mogla več niti jokati.

Ko je Rahela umirala ob porodu, je novorojencu dala ime Ben-Oni (1 Mz 35,18), kar pomeni »sin moje žalosti« (Blue Letter Bible 2024b). Ta izbira imena izraža obliko lamentacije (tožbe) nad tragičnimi okoliščinami njene smrti, njen strah in globoko žalost, ki ju je ob tem doživljala (1 Mz 35,16-18). V Svetem pismu je Rahelino žalovanje simbol matere, ki toži nad izgubljenimi otroki, ter bolečine in izgube, ki so ju izgnani Izraelci občutili zaradi svojih grehov (Jer 31,15-16).

Judita je po smrti moža Menaseja, ki je umrl med žetvijo ječmena, kot vdova žalovala »tri leta in štiri mesece« (Jdt 8,4). Besedilo pove, da si je na strehi svoje hiše naredila šotor, »okrog ledij si je opasala raševino in si nadela vdovska oblačila. Postila se je vse dni svojega vdovstva, razen ob sobotah in na predvečer sobot, ob mlaju in na dan pred mlajem, ob praznikih in slavnih Izraelove hiše.« (Jdt 8,5-6) V umiku iz družbe, nošenju raševine in postu lahko vidimo obliko lamentacije, s katero Judita izraža svojo globoko žalost in zaupanje v Gospoda.

4. Jeza

Kadar je jeza v Stari zavezi opisana z delom telesa, se kot notranji organ navaja srce, kot zunanji pa nos (Grushkin 2000, 149). Ti asociaciji zagotavljata žive podobe, ki pomagajo izraziti intenzivnost in naravo tega čustva v svetopisemskem besedilu. Najizrazitejša telesna metafora za jezo, ko je opisana Božja jeza, je povezana z »nosom« ali »nosnicami« (npr. 2 Mz 15,8; Ps 18,8; Job 41,2), pri čemer se hebrejska beseda za jezo *'aḇ* dobesedno prevaja z »nos« (Blue Letter Bible 2024c). Čeprav je srce pogostejše povezano s čustvi veselja in žalosti, je vključeno tudi v doživljanje jeze. V Pregovorih 19,3 je tako na primer zapisano: »Človekovo bedašтво spodnaša njegovo pot, njegovo srce pa se jezi na Gospoda.«

V Stari zavezi se čustvo jeze ob smrti bližnjih pojavlja manj pogosto kakor žalost. Kadar pa se pojavi, ni usmerjeno na smrt samo, temveč na okoliščine ali zaznane krivice, ki so smrt povzročile. Zelo zgovoren primer jeze med žalovanjem je zgodba o smrti sinov Ajájeve hčere Ricpe, Savlove stranske žene. Med vladanjem kralja Davida je prebivalstvo tri leta zaporedoma ogrožala lakota. Gospod je Davidu razkril, da je to posledica Savlovega pokola Gibeoncev. Ko jih je vprašal, kaj naj stori za poravnavo, so zahtevali za usmrnitev sedem Savlovih moških potomcev.

skupin, saj ti obredi veljajo za bolj čustvene in občutljive. Položitev pokojnega v grob bi jih lahko zelo prizadela, glasno jokanje kot posledica tega pa bi vznemirilo dušo pokojnega.« (Jeglič 2020, 882)

Izročil jim je dva Ricpina sinova in pet svojih drugih vnukov. Te moške so Gibeonci obesili in jih pustili nepokopane (2 Sam 21,1-9). Ricpa je ostala na skali ob truplih od začetka žetve do dežja ter jih varovala pred pticami podnevi in divjimi živalmi ponoči (2 Sam 21,10). S tem dejanjem žalovanja in zaščite je tiho, toda zelo močno izrazila ogorčenje in jezo nad nespoštljivim ravnanjem s telesoma svojih sinov. Njeno dejanje je na koncu ganilo tudi kralja Davida. Vzel je kosti Savla, Jonatana in sedmih usmrčenih ter jih ustrezno pokopal v družinski grobnici. Ricpa je tako z vztrajnim bedenjem na skali in varovanjem trupel skozi vse poletje do jesenskega dežja primer pretresljive mešanice materinske ljubezni, žalosti in tihe, a globoke jeze zaradi krivice, ki sta jo utrpela sinova.

V Svetem pismu različne lamentacije pogosto vključujejo jezo. Čeprav Knjiga žalostink ne govori izrecno o smrti ene ljubljene osebe, v lamentacijah izraža ne samo globoko žalost in obžalovanje, temveč tudi jezo in obup zaradi uničenja Jeruzalema in trpljenja njegovih prebivalcev (Žal 1–3). Pri tem lahko zaznamo, kako prepleteni sta lahko jeza in žalost pri soočanju z izgubo in opustošenjem. Kadar je jeza izražena z lamentacijo, omogoča preobrazbo čustvene bolečine in se pogosto prepleta z žalostjo, obžalovanjem in ranljivostjo.

5. Krivda

V Stari zavezi je čustvo krivde pri žalovanju, zlasti ob smrti bližnje osebe, pogosto zapleteno in večplastno. Krivda lahko izhaja iz občutka osebne odgovornosti za izgubo ali neuspeha pri zaščiti ali reševanju umrlega ali pa iz večplastnih eksistencialnih in teoloških vprašanj (Kraner 2023). Včasih lahko žalujoči krivdo in tesnobo občuti, ko razmišlja, ali ni bila bolezen, ki je povzročila smrt, morda kazen za greh, ki ga je storil sam ali njegovi predniki, ali pa za žalitev in nezadostno žrtvovanje Bogu (Grushkin 2000, 23–24).

V Svetem pismu je krivda metaforično pogosto povezana s posameznimi deli telesa, kar ponazarja globok učinek tega čustva. Psalmist (38,4-5) pravi: »Nič zdravega ni na mojem mesu zaradi tvoje togote, ni miru na mojih kosteh zaradi mojega greha. Zakaj moje krivde so mi zrasle čez glavo kakor težko breme, pretežke so postale zame.« Ta dva verza izrecno povezujeta vzrok bolezni in posledično smrti s krivdo in poudarjata, kako krivda človeka obteži in izčrpa. Toda psalmist se zave da, da je Božje usmiljenje večje kakor njegova krivda, zato se na Boga obrača z besedami: »Ne zapusti me, o Gospod, moj Bog, ne bodi daleč od mene! Hiti mi pomagat, moj Gospod, moja rešitev!« (Ps 38,22-23) Nikomur, ki v sebi čuti krivdo, ni treba, da ostane v njej; vedno jo lahko izpove Bogu in je deležen osvoboditve, poudarja psalmist v Ps 32,3-5: »Ko sem molčal, so moje kosti postale krhke zaradi mojega vpitja ves dan, zakaj dan in noč je pritiskala name tvoja roka, moja moč je oslabela v poletni vročini. Svoj greh sem ti dal spoznati, svoje krivde nisem prikri val; dejal sem: »Priznal bom svoje pregrehe Gospodu.« In ti si odpustil krivdo mojega greha.«

Globoko čustvo krivde v stiski neizmerne žalosti zaradi smrti otroka lahko vidimo pri Batšébi. Njen otrok je bil spočet v moralno spornem odnosu s kraljem Davidom, ko je bila še poročena z Urijem. Tega je David, ko je ugotovil, da je noseča, da bi prikril svoje prešuštvo, dal ubiti v boju (2 Sam 11,1-27). Ko je zvedela, da je Urijá mrtev, je za njim žalovala in David je njeno žalovanje upošteval. Ko pa je bilo mimo, je »poslal ponjo in jo pripeljal v svojo hišo. Postala je njegova žena in mu je rodila sina.« (11,27) Gospod je poslal k njemu preroka Natana, da mu je razkril njegov težki greh. Ko ga je priznal in obžaloval, mu je povedal: »Gospod ti je tudi odpustil greh – ne boš umrl. Toda ker si s tem dejanjem pohujšal Gospodove sovražnike, ti bo umrl sin, ki se ti bo rodil.« (12,13-14)

Zelo podrobno je potem opisano, kako se je pred otrokovo smrtjo David postil, jokal in molil, s čimer je pokazal svojo globoko žalost, krivdo in obžalovanje.⁷ Ko pa je izvedel, da je otrok umrl, se je »vzdignil s tal, se okopal, namazilil in preoblekel ter šel molit v Gospodovo hišo. Ko je prišel v svojo hišo, si je dal prinesiti jedi in je jedel« (12,20). V svoji veri v Gospoda in njegovo usmiljenje je našel tolažbo in moč, da je šel naprej v življenje. To lahko spoznamo iz njegovega odgovora služabnikom: »Dokler je bil otrok živ, sem se postil in jokal, kajti rekel sem si: ›Kdo ve, ali se me Gospod ne usmili in otrok ostane pri življenju?‹ Toda zdaj je mrtev. Čemú bi se postil? Ali ga lahko spet pripeljem nazaj? Jaz pač pojdem k njemu, on pa se ne bo vrnil k meni.« (12,21-23)

Batšéba pa se ni mogla potolažiti tako hitro. Verjetno je bilo njeno žalovanje za prvorojcem močno prepleteno tudi z občutki krivde in obžalovanja zaradi okoliščin njegovega spočetja in razloga njegove smrti, saj je prerok Natan jasno napovedal, da bo otrok umrl zaradi Davidovih grehov (2 Sam 12,14). Besedilo nam pove samo to, da jo je David tolažil in da je pozneje rodila sina Salomona, čigar ime v hebrejščini pomeni mir (Blue Letter Bible 2024d). Izbrano ime nakazuje, da je ob tem sinu znova pridobila notranji mir. Njegovo drugo ime Jedidjá, ki ga je dobil po preroku Natanu (2 Sam 12,24-25) in pomeni Gospodov ljubljeneec (Blue Letter Bible 2024e), daje slutiti, da je začutila, da Gospod ljubi tudi njo. Svetopisemsko besedilo se res bolj osredotoča na Davidovo duhovno pot preobrazbe skozi žalovanje (Celarc 2020, 758); in vendar nam Batšébina zgodba žalovanja omogoča videti pot okrevanja matere, ki je izgubila sina.

Dober svetopisemski primer doživljanja krivde ob smrti ljubljene osebe je vdova iz Sarepte (1 Kr 17,17-24). Ko ji je umiral sin, je svojo globoko žalost izrazila z obtožujočimi besedami Eliju: »Kaj hočeš od mene, Božji mož? Prišel si k meni, da me spomniš na mojo krivdo in mi usmrtiš sina.« (17,18) Njene besede izražajo ne le veliko žalost in obup nad sinovim umiranjem, temveč tudi mešanico strahu in krivde, saj se za sinovo stanje čuti nekako odgovorna. To je silovitost njene žalosti še povečalo, saj se ni spopadala zgolj z izgubo, temveč tudi z notranjimi strahovi glede svojih preteklih dejanj, ki so to tragedijo morda povzročila – njegova bolezen bi lahko bila Božja kazen za njene grehe. To odseva splošno starodavno prepričanje, da je lahko osebna nesreča posledica posameznikovih moralnih napak.

⁷ Ta Davidova lamentacija je ubesedena v njegovem Psalmu 51, ki se imenuje tudi ‚grešnikova izpoved‘. V njem izraža svojo globoko žalost in obžalovanje nad grehom ter Boga prosi za odpuščanje in milost.

6. Tesnoba in strah

V Stari zavezi so čustva, kakršna sta tesnoba in strah, opisana v različnih kontekstih, vključno s procesom žalovanja. To so še posebej globoko doživljale ovdovele žene, ki so ostale brez ekonomske podpore, saj so bili možje primarni skrbniki družine. Izgubile so nekatere pravice, povezane s statusom poročenih žensk. Moževa smrt je zmanjšala tudi njihov družbeni ugled. Brez moža so bile manj zaščitene pred pravnimi, ekonomskimi ali celo fizičnimi grožnjami. To je lahko vključevalo izgubo doma ali zemlje, ki jo je imela družina v lasti. Stara zaveza sicer vsebuje nekatere zakone za njihovo zaščito, kot je zakon o svaštvu (5 Mz 25,5-10), po katerem naj bi se z vdovo poročil brat pokojnega moža, da bi mu rodila potomstvo in ohranila dediščino. Vendar pa izvajanje teh zakonov ni bilo vedno zagotovljeno.

Poleg vdov so veliko stisko tesnobe in strahu doživljali otroci, ki jim je umrl en ali oba starša. V 5 Mz 24,19-21 je zapisano, da morajo Izraelci del svoje žetve ter sadu oljk in trte pustiti ovdovelim (skupaj s sirotami in tujci), da si naberejo, kar potrebujejo. Preroki, kot je Izaija (npr. 1,17), Izraelce večkrat pozivajo k zagovarjanju vdovskih pravic. Očiten je družbeni pomen skrbi za vdove v izraelski družbi, ki pa se žal ni vedno uresničevala. V 5 Mz 14,28-29 in 26,12-13 so navedena navodila za posebne darove, ki so se za vdove, sirote in tujce zbirali vsake tri leta, da bi »jedli in bili siti«. To kaže na njihovo veliko stisko in sistematično zagotavljanje podpore zanje.

V Svetem pismu sta tesnoba in strah pogosto povezana s srcem, saj sta opisana kot vzrok, da srce bije, je vznemirjeno ali obremenjeno. Ps 45 prikazuje, kako lahko strah in groza zajameta srce in telo. V Ps 55,5 beremo: »Moje srce se krči v moji notranjosti, smrtni strahovi so me obšli.« Ta vrstica nazorno opisuje psalmistov čustveni odziv na pretresljive okoliščine. Job (3,25-26) pravi: »Strah, ki sem se ga bal, je prišel nadme, kar mi je zbujalo grozo, me je zadelo. Nimam miru, nimam počitka, nimam pokoja, prišel je trepet.« Jobove besede izražajo globoko tesnobo in strah ob številnih izgubah, vključno z izgubo zdravja in otrok.

V Svetem pismu je nekaj zgodb o ženah, ki so po moževi smrti ob žalovanju doživljale tesnobo in strah. Vdova iz Sarepte (1 Kr 17,8-24) se je znašla v težkem položaju. V veliki žalosti sta jo navdajala tudi velika tesnoba in strah pred prihodnostjo, saj ni vedela, kako bo poskrbela za preživetje svojega sina in sebe. Podobno je doživljala vdova, ki se je obrnila na preroka Elizeja (2 Kr 4,1-7), ko se je po moževi smrti znašla v hudi finančni stiski – in pred grožnjo, da bodo njeni sinovi za poplačilo dolgov vzeti v suženjstvo.

Po smrti svojega moža Nabala je Abigail, da je preprečila pokol svoje družine, hitro ukrepala – kajti David in njegovi možje so bili zaradi Nabalove žalitve razjarjeni. Čeprav besedilo njenega strahu ne opisuje neposredno, je očitno, da je morala biti zaradi nevarnosti za svojo družino pod velikim pritiskom (1 Sam 25). Ti opisi nam omogočajo zaznati globok vpliv strahu in tesnobe, saj bolečino zaradi izgube pogosto še povečata in s tem žalovanje otežita.

7. Osamljenost

V Stari zavezi je v opisih žalujočih pogosto nakazano čustvo osamljenosti, zlasti ob žalovanju po smrti bližnje osebe. Osamljenost se lahko kaže kot občutek ločenosti od skupnosti ali Boga, kot občutek, da žalujoči v trpljenju nima podpore – ali preprosto kot praznina po smrti bližnje osebe. Psalmist tako Bogu izraža svojo osamljenost in se nanj obrača s prošnjo za milost bližine in pomoči v nesreči: »Obrni se k meni in mi izkaži milost, ker sem osamljen in nesrečen.« (Ps 25,16) Na začetku Knjige žalostink (1,1) beremo: »Kako samotno leži mesto, nekdanje polno ljudstva! Postal je kakor vdova, velikanka med narodi. Kneginja med okrožji je postala tlačanka.« Ta prispodoba Jeruzalema kot osamljene vdove ponazarja globoko osamljenost, zapuščenost in praznino, ki jo je mesto – in s tem njegovi prebivalci – doživelo po svojem uničenju. Job je ob izkustvu izjemne izgube in trpljenja pogosto izražal občutke osamljenosti in obupa (Job 3; 7; 10; 19; 23). V Psalmu 102 lahko najdemo veliko vzdihov osamelega človeka, ki so mu sovražniki in Božja jeza povzročili izsušitev telesa (Grushkin 2000, 107).

Po smrti moža in sinov je Naomi ob žalovanju čutila tako veliko bridkost in osamljenost, da je ob vrnitvi v Betlehem prebivalcem rekla: »Ne imenujte me Naomi,⁸ imenujte me Mara⁹, zakaj Mogočni mi je poslal veliko bridkost. Polna sem odšla, a Gospod me vrača prazno.« (Rut 1,20-21) Z izbiro novega imena je vsem povedala, da so ji izgube ljubljenih oseb izpraznile življenje, ki ji je bilo podarjeno pred tem (1,21), in jo napolnile z neizmerno osamljenostjo. Z novim imenom je izrazila tudi tiho lamentacijo kot tožbo Bogu, ki ga vidi kot tistega, ki ji je to bridkost poslal (1,20).

8. Obup

V Stari zavezi je čustvo obupa, podobno brezupnosti, v pripovedih o veliki in močni žalosti ter lamentaciji omenjeno večkrat. Občutek brezupa se pojavi, ko posamezniki občutijo veliko težo svojih nesreč ob navideznem Božjem molku; pogosto je opisan z izrazito barvitimi podobami, lamentacijami, fizičnimi manifestacijami, dejanji in simboličnim jezikom, ki plastično prikaže globok vpliv žalosti in stiske.

Job svojo neizmerno žalost in obup ob izgubi otrok, služabnikov in bogastva izraža z besedami: »Življenje se mi studi, prepustil se bom tožbi nad njim, govoril bom v bridkosti svoje duše.« (Job 10,1) Njegovo spraševanje o namenu lastnega rojstva in želja po smrti odsevata močan občutek obupa in brezupa (3,11-26).

Stara zaveza obup pogosto povezuje s srcem, v katerem človek čuti velikansko čustveno in duhovno bolečino. V 1 Sam 1,10 vidimo Hano globoko prizadeto zaradi nezmožnosti spočeti otroka, kako je v svoji molitvi h Gospodu polna bridkosti

⁸ Naomi pomeni ‚moje veselje‘ (Blue Letter Bible 2024f). Po SSP (opomba k vrstici Rut 1,20) njeno ime dobesedno pomeni ‚moja ljubka‘.

⁹ Mara pomeni ‚grenkoba‘ (Blue Letter Bible 2024g). Po SSP (opomba k vrstici Rut 1,20) njeno ime dobesedno pomeni ‚grenka‘.

in zagrenjenosti v srcu silno jokala. Tudi v psalmih najdemo številne opise čustev, podobnih obupu. Psalm 42,5-7 prikazuje srce oz. dušo, ki je potlačena in vznemirjena: to razodeva stanje obupa. Izraze obupa in zapuščenosti od Boga lahko razberemo tudi v besedah psalmista: »Moj Bog, moj Bog, zakaj si me zapustil? Daleč od moje rešitve so besede mojega vpitja.« (Ps 22,2) Za čustvo obupa se uporablja tudi metafora temè: »Oddaljil si od mene prijatelja in tovariša, samo temà je še moja znanka.« (Ps 88,19)

To čustvo obupa ali brezupa je izrazila vdova iz Sarepte (1 Kr 17,17-18) preroku Eliju, ko ji je umrl sin. Seveda ni doživljala občutka brezupnosti le zaradi sinove smrti, temveč tudi zaradi svojega negotovega položaja ob grozeči revščini in lakoti.

9. Upanje

V Stari zavezi se upanje – v povezavi s smrtjo in žalovanjem – pogosto navezuje na globoko zaupanje v Božjo suverenost in vero v Božji načrt, ki presega človeško razumevanje (Žalec 2020, 272). To upanje pa ni le čustvena tolažba, ampak je globoko zakoreninjeno v Božjih obljubah in zvestobi zavezi z Božjim ljudstvom.

Eden najpomembnejših izrazov upanja ob smrti v Stari zavezi je upanje na vstajenje ali duhovno nadaljevanje življenja (Šegula 2021, 918). Čeprav ni tako izrecno kakor v Novi zavezi in njeni teologiji, so v Stari zavezi odsevi tega upanja vidni. V Danielovi knjigi (12,2) je vstajenje že jasno omenjeno: »Mnogi izmed teh, ki spijo v prahu zemlje, se bodo prebudili; nekateri za večno življenje, drugi pa za sramoto in večno gnusobo.« Ta verz je preroška vizija, ki omogoča upanje na večno življenje po smrti. Nekateri psalmi izražajo upanje in omogočajo tolažbo med žalovanjem s poudarjanjem, da Bog bedi nad življenjem in smrtjo. Psalm 23 opisuje njegovo navzočnost sredi tega sveta – kako Bog človeka spremlja tudi v najtemnejših trenutkih življenja, kar je še posebno izrazito v vrstici 4: »Tudi če bi hodil po globeli smrtné sence, se ne bojim hudega, ker si ti z menoj, tvoja palica in tvoja opora, ti me tolaži.« Zavedanje tega daje žalujočemu upanje, da v svoji žalosti ni sam.

Prerok Ezekiel (37) govori o dolini suhih kosti, ki jih Bog čudežno oživi kot simbol izraelske narodne obnove. Ta vizija metaforično posreduje upanje na obnovo in vstajenje ter razglašá, da smrt in obup nista konec: »Svojega duha denem v vas, da boste oživelí, in vas spet postavim na vašo zemljo. Tedaj boste spoznali, da sem jaz, Gospod, govoril in storil, govori Gospod.« (Ez 37,14)

Upanje, ki ga najdemo v starozaveznem načinu žalovanja, temelji na veri v Božjo zvestobo zavezi, ki se razteza čez posameznikovo življenje. Tako obljube, ki so bile dane Abrahamu glede njegovih potomcev, izražajo zavedanje neprekinjenega odnosa z Bogom, ki se razteza čez generacije,¹⁰ kar pomeni perspektivo upanja kljub posameznikovi smrtnosti.

¹⁰ Obljuba, dana Abrahamu – človeku, ki je upal proti upanju, kakor se izrazi sv. Pavel (Rim 4,18) –, postane ena izmed ključnih teoloških tem krščansko-judovske polemike, kasneje pa kot odmev nanjo tudi Koran na Abrahama in obljubo, ki mu je bila dana, razvije svojo lasten pogled (Krajnc 2021).

V pripovedi o materi, ki je v istem dnevu med mučenjem izgubila vseh sedem sinov, je izraženo upanje, ki temelji na zaupanju v vstajenje in Božjo pravičnost (2 Mkb 7). Enemu od sinov je rekla: »Ne vem, kako ste nastali v mojem telesu. Tudi vam nisem jaz dala duha in življenja. Prav tako nisem jaz sestavila prvin, iz katerih je vsak izmed vas. In tako vam bo Stvarnik sveta, ki je izoblikoval človeka ob rojstvu in si zamislil nastanek vseh stvari, v svojem usmiljenju spet podaril duha in življenje, ker zdaj sami sebe prezirate zaradi njegovih postav.« (7,22-23) Iz teh njenih besed izžareva prepričanje, da bo Bog njene sinove opravičil in po mučniški smrti obudil – ter da se bo po smrti ponovno lahko združila z njimi.

Čeprav je Naomi po smrti moža in dveh sinov sprva občutila veliko grenkobo, se je njena zgodba spremenila v zgodbo upanja zaradi zvestobe snahe Rute in njene poroke z Boazom. To je Naomijino življenje in rod oživilo, saj se je v tem zakonu rodil Obed, ki je postal dedek kralja Davida. Naomijino obnovljeno upanje je razvidno iz besed, ki jih je slišala od betlehemske ženske ob njegovem rojstvu: »Žene so rekle Naomi: ›Slavljen Gospod, ki te danes ni pustil brez odkupitelja! Naj slovi njegovo ime v Izraelu! Naj ti poživlja dušo in vzdržuje tvojo starost.‹« (Rut 4,14).

Vdovo iz Sarepte (1 Kr 17) je najprej pretresla grožnja smrti (lastne in sina) zaradi lakote, a srečanje s prerokom Elijem je povzročilo čudežen preobrat. Ko ji je sin umrl, je Elija zanj molil in deček je ponovno oživel. Ta Božji poseg ji je upanje povrnil in razkril, kako Bog po Eliju skrbi in ohranja njeno in sinovo življenje.

10. Sklep

Čeprav je žalovanje ob smrti bližnje osebe na kratko opisano le pri enajstih ženah, smo v naši raziskavi na njihovi podlagi – in tudi iz drugih starozaveznih opisov različnih oblik žalovanja – lahko prišli do globljega vpogleda v človeško doživljanje tega stanja. Razkrila se nam je kompleksnost čustev, kot so žalost, jeza, krivda, tesnoba, strah, osamljenost, obup, obenem pa tudi upanje.

Starozavezne žene se niso izogibale nobenim čustvom, temveč so dopustile, da so bila navzoča, in jih izrazile v skladu s svojimi verskimi in družbenimi obredi. V veliko pomoč jim je bila tudi možnost uporabe različnih oblik lamentacije. Z njimi so lahko zasebno in javno pokazale vsa čustva ob smrti ljubljenega človeka – ob njegovem pogrebu in po njem. To jim je pomagalo, da jih tako imenovana negativna čustva niso uničila, temveč so jih odprla tudi za upanje in veselje, s tem pa za zmožnost doživljanja polnosti življenja celo ob težki bolečini izgube.

Njihovo ravnanje nas lahko uči, kako naj žalujemo v današnjem času – da se bomo tudi ob smrti bližnje osebe življenja lahko veselili in ga živeli v polnosti. Čustvo veselja pa se v nas ne more poroditi, če tako imenovana nesprejemljiva ali negativna čustva potlačimo, temveč le takrat, ko jih sprejememo – in smo jih drugim ter Bogu pripravljeni izraziti na način, ki ne uničuje ne nas ne drugih (Abbate 2023), temveč nam pomaga, da smo v vseh okoliščinah življenja zanje pristni in pretočni.

Kratika

SSP – Slovenski standardni prevod Svetega pisma.

Reference

- Abbate, Stefano.** 2023. Pandemic and Desacralization: the New Political Order Founded on the Bare Life. *Scientia et Fides* 11, št. 1:105–120. <https://doi.org/10.12775/setf.2023.012>
- Avsenik Nabergoj, Irena.** 2022. The Force of Love and Hate in the Narrative of Joseph (Gen 37–50). *Bogoslovna smotra* 92, št. 5:825–845. <https://doi.org/10.53745/bs.92.5.11>
- –. 2023a. Odnos med Saro in Hagaro v luči judovsko-arabskega konflikta: literarna analiza in politične interpretacije pripovedi v 1 Mz 16 in 21. *Anali za istrske in mediteranske študije* 33, št. 4:75–94.
- –. 2023b. Čustva in vrednote ženskih likov v Stari zavezi. *Edinost in dialog* 78, št. 2: 21–49. <https://doi.org/10.34291/edinost/78/02/avsenik>
- –. 2023c. Love Overcomes Fear and Brings Freedom: The Courage of the Female Characters. *Studia Gdańskie* 53:7–21.
- –. 2023d. Razvoj metode semantičnih polj ob primeru hebrejskega pojma resnice. *Bogoslovni vestnik* 83, št. 2:339–357. <https://doi.org/10.34291/bv2023/02/avsenik>
- Blue Letter Bible.** 2024a. Strong's H7015 - qîṇā. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h7015/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 15. 4. 2024).
- –. 2024b. Strong's H1126 - ben-'ōnî. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h1126/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 15. 4. 2024).
- –. 2024c. Strong's H639 - 'āp. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h639/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 15. 6. 2024).
- –. 2024d. Strong's H8010 - šîlōmô. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h8010/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 17. 4. 2024).
- –. 2024e. Strong's H3041 - y*ḏîḏyā. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h3041/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 17. 4. 2024).
- –. 2024f. Strong's H5281 - nā'ōmî. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h5281/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 18. 4. 2024).
- –. 2024g. Strong's H4755 - mārā'. <https://www.blueletterbible.org/lexicon/h4755/niv/wlc/0-1/> (pridobljeno 18. 4. 2024).
- Bonanno, George A., Laura Goorin in Karin G. Coifman.** 2008. Sadness and grief. V: Michael Lewis, Jeannette M. Haviland-Jones in Lisa Feldman Barrett, ur. *Handbook of Emotions*, 797–806. New York, London: The Guilford Press.
- Celarc, Matjaž.** 2020. Teološki pogled na spolne zlorabe v Cerkvi: teološki razmislek (2.del). *Bogoslovni vestnik* 80, št. 4:751–764. <https://doi.org/10.34291/bv2020/04/celarc>
- Erzar, Tomaž, in Matej Torkar.** 2007. Razlika med sramom in krivdo ter povezava s stresom, tesnobo in depresivnostjo. *Psihološka obzorja* 16, št. 3:89–104. <https://doi.org/10.20419/2007.16.231>
- Erzar, Tomaž, Tatjana Rožič, Katarina Kompan Erzar, Boštjan Čampa in Vesna Mirt Čampa.** 2012. Spremljanje čustvenih izrazov v terapevtskem procesu: priredba kodirnega sistema SPAFF (Specific Affect Coding System). *Psihološka Obzorja* 21, št. 3–4:47–56. <https://doi.org/10.20419/2012.21.368>
- Giese-Davis, Janine, Karen Altree, Dillon Piemme, Suzanne Caroline Twirbut.** 2005. Macro-variables in affective expression in women with breast cancer participating in support groups. V: Jinni Harrigan, Robert Rosenthal, Klaus Scherer, ur. *Nonverbal behavior in the affective sciences: A handbook of research methods*, 399–445. Oxford: Oxford University Press.
- Grushkin, Esther.** 2000. Emotions and their effect on the human body as depicted in the Hebrew Bible. Doktorska disertacija. New York University.
- Iwański, Dariusz.** 2023. »Rejoice Therapy«: Creating and Shaping 'Joy' according to St. Paul of Tarsus. *Journal of Religion and Health* 62:2746–2762. <https://doi.org/10.1007/s10943-023-01839-y>
- Jerebic, Sara, Josip Bošnjaković in Drago Jerebic.** 2023. Duhovnost kot pozitiven način spoprijemanja s težkimi življenjskimi (pre)izkušnjami in travmami. *Edinost in dialog* 78, št. 2:355–367. <https://doi.org/10.34291/edinost/78/02/jerebi>
- Jeglič, Urška.** 2020. Neujemanja z islamskimi predpisi pokopa pri muslimanih v Republiki Sloveniji. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 4:875–885. <https://doi.org/10.34291/bv2020/04/jeglič>
- Milivojević, Zoran.** 2008. *Emocije: Pomen čustev v psihoterapiji*. Novi Sad: Psihopolis Institut.
- Kraner, David.** 2023. Conflict as a Challenge for Personal Growth in the Educational Team.

Seminare 44, št. 1:69–81. <https://doi.org/10.21852/sem.2023.1.07>

Ozbič, Polona. 2017. Vloga spola v procesu žalovanja ob smrti bližnjega družinskega člana. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Pate, Tanja. 2019. *Kronična bolezen v družini*. Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani.

Poštuvan, Vita. 2022. *Po koncu: žalovanje in reintegracija bližnjih po samomoru*. Koper: Založba Univerze na Primorskem.

Roszak, Piotr. 2019. Seeing God. Thomas Aquinas on Divine Presence in the World, *Bogoslovni vestnik* 79, št. 3:739–749. <https://doi.org/10.34291/bv2019/03/roszak>

– – –. 2024. Why is theology still (sometimes) afraid of the well-being argument? *Journal of Management, Spirituality and Religion* 21, št. 5:524–534. <https://doi.org/10.51327/bziz3895>

Savioz, Armand, in Stephen Perrig. 2023. Illuminating the Neuroscience of Decision-making Through the Dark Night of John of the Cross. *Scientia et Fides* 11, št. 2:9–28.

Skralovnik, Samo. 2018. Podoba Abrahama v kumranski apokrifni Genezi (1QapGen). *Bogoslovni vestnik* 78, št. 3:707–720.

– – –. 2022a. *The meaning and interpretation of desire in the Bible: the semantic study of hmd and 'wh word fields*. Lanham [etc.]: Lexington books, cop.

– – –. 2022b. Tobit's Penitential Prayer. *Edinost in dialog* 77, št. 2:265–291. <https://doi.org/10.34291/edinost/77/02/skralovnik>

Šegula, Andrej. 2021. Upanje in zaupanje v kontekstu pastoralne teologije v času globalnega nezaupanja. *Bogoslovni vestnik* 81, št. 4:917–924. <https://doi.org/10.34291/bv2021/04/segula>

Slovenski standardni prevod Svetega pisma.

1996. <https://www.biblija.net/> (pridobljeno 2. 7. 2024).

Slovar slovenskega knjižnega jezika. 2014. <https://fran.si/> (pridobljeno 6. 7. 2024).

Žalec, Bojan. 2020. Rezilienca, teologalne kreposti in odzivna Cerkev. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 2:267–279.